



ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№108
(18993)

2017 чылдың
сентябрь 14
четверг

Хүннүн үнери — 05:59
Ажары — 18:50
Хүн дурту — 12:51

Садар өртээ хостуг 12+

Кан? Каяа? Чүү?

ДУҮН АНЫЯК СПЕКТОРЛАР ЧЫСКААЛЫ

Чылдың тыва эки тура-
рга тураскаал чанынга
шымчээшкениниң аныяк
спекторларының чыскаалы
эрткен. Аңаа хоорайның
билиг школаларының ко-
алары киришкен.

Чыскаалга команда бүрүзү ыл-
демдектерлиг, тускай идик-
кыйгырылгалыг, чыскаал
уун сагып, айтышкыннарны
күүседирин көргүзүп,
шымчээшкениниң дү-
еринге хамаарыштыр шыл-
ны эрткен.

ЛЕКЦИЯНЫ ЭРТТИРГЕН

Чылдың Национал музейи-
хуралдаар залында дуун
шестери, самбо хүрешке
чемпиону Иван Хура-
дайның аныяк өг-бүле-
не ада-иелерге "Өг-бүлеге
мотчу кижизидилге" деп
лекцияны номчаан.

БӨГҮН АЖЫЛЫН ЭГЕЛЭЭР

Бүгүн Тываның Национал
музейи хуралдаар залын-
араа. Ону болбаазыра-
кылырының болгаш чем-
ыглараның үндезин
илдары" деп этнокультура
аны ажылын эгелээр.

САРА АЛДЫН

Хүннерде Кызылда хөмүр-
өртээ 1 тоннаның 2876
Кожа регионнар-биле
эрге, Барнаулда — 2007,
Ибирскиде — 2717, Кемерово-
2045 рубль, а Москвада эң
1309 рубль болуп турар.

ДААРТА ДЕЛГЕЛГЕ ЖЫТТЫНАР

Чылдың Национал му-
зейи хуралдаар залында
делегейниң коллекцио-
ниң ийиги делгелгезиниң
ажадышыны 14.00
болуп. Аңаа кожавыс
дан, Кыдаттан, Япониядан
ш өске-даа чурттардан
ционерлер келир.

35 ХАРЛААР

Хүннерде Тыва Респуб-
лика Саң-хөө яамызы тургус-
кундан бээр 95 чыл болган
ийин демдеглен турар. Бо-
луп болушкунга тураскаат-
айырлыг хурал даарта
дың Улусчу чогаадылга
ш дыштанылга төвүнге
шакта болуп.

«Шынның аалчызы» — даштыкыда цирк артизи

ТЫВА КИЖИ АЪТКА ЫНАК



Николай Кезегет андалуз породаның ады-биле.

Тыва кижик бөмбүрзекиң
кайы-даа булунунда амы-
дырап-чурттап, кандыг-даа
ажылды кылып чоруурун
кижи дыңнааш, өөрүүр,
чоргаарланыр. Ындыг
кижилерниң бирээзи — Кы-
датта чурттап, ажилдап
чоруур Николай Кезегет. Ол
бистиң «Шын» солунуң
редакциязынга өөнүң иш-
ти-биле келгеш, бодунуң
амыдырал-чуртталгазын
таныштырды.

Николай Хурагандайевич
өскөн-төрзөн Тывазындан чо-
рааш, 35 чыл бооп турар. Ооң
бүгү назынында кылып-ла чо-
руур ынак ажылы дыка солун,
онзагай — аът өөредир дресси-
ровщик. Ол канчап барып-барып
делегейде эң-не улуг Кыдат
цирке ажилдай берген дээр
болза, ооң төөгүзү узун.

Николай Кезегет Эрзин суур-
га өскөн. 1959 чылдың январь
16-да, тос-тостуң соогунда иези
орукка чорааш, Тес-Хем ко-
жуунуң девискээринде Ши-
ви-Кудуруу деп черге оглун
чиигээн. Орукка төрүттүнген
оглунуң хинин орус эмчи кескен
болгаш, Орус-оол деп адап ал-
ганнар (сөөлүндө Николай деп
эде адаан). Эрзин школазын
дооскаш, шериг хүлээлгезин
эрттиргениниң соонда, Крас-
ноярскиге химиктиг заводка
кезек ажилдаан. Владимир
Сакты-Сүрүн эжи-биле Москва
хоорайже өөренир дээр чоруп-
каннар. Кайнаар-даа дужаагаш,
кирип шыдавааннар. Дедир
чанар бе азы канчаарыл дээр
муңгаргай бодалдарга алыскан
оолдар хоорай кезип чорааш,
цирк өргээзиниң даштында «Аът
ажакчылары херек. Чурттаар
чер-биле хандыраар» деп чарлап
көрүп кааннар. Кол-ла чүүл ни-
ти чуртталга бажыңыга өрзөл
бээр, улуг хоорайга чурттаар
арганы бээр кандыг-даа ажил-
дан артык сонугалды оттурган.

Оон эгелээш-ле ооң амыдыра-
лы цирк делегейи-биле, ынак
малы аът-биле холбаалыг, тудуш
апарган.

1986 чылдан 2008 чылга
чедир Москваның күрүнениң
циринге аъттар дрессировщи-
ги кылдыр ажилдаан. 20 ажыг
чылдар дургузунда аът өөредир
талазы-биле улуг мастерлер
Борис Павлович Манжейлиниң,
Даниель Борисович Бароннуң
ассистентизинге, сөөлгү чылдар-
да Леонид Ольховиковтуң династия-
шоузунга кирип келген.

Цирк ареназынга аъттарлыг шоу-
көргүзүү хаагып, ажилдаастай
бээр, Николай Кезегетти өг-
бүлөзи-биле Кыдаттың Гуанджоу
хоорайда «Chimeloong» деп улуг
цирке аъттар өөредир дресси-
ровщик кылдыр чалаан.

Москваның циргинге дең-
нээр, «Chimeloong» делегейде
эң-не улуг цирк: 7 муң көрүкчү ки-

рер улуг залдыг, манежи 23 метр
(Москваның 2,5 муң көрүкчүлүг,
манежи 13 метр). Бут бөмбүү ой-
наар улуг шөлгө дөмей манеже
ажылдаары бүзүрениңг эвес.
Олар дас кара Испан андалуз,
маңган ак, ой чүзүнүг Голланд
фриз породаның аъттары-биле
эң-не берге жанра ажилдап ту-
рарлар. Николай Кезегеттиң аът-
тарлыг оюн-көргүзүүн интернет-
тен көрүп болур. Улуг аренаның
ортузунда бистиң чаңгыс чер-
чурттууус дрессировщик туруп
алган, кымчызының дузазы-биле
12 ак, кара чүзүнүг аъттарны
башкарып, аваңгыр аргалар
кылдырып турарын көөрге, дыка
көрүштүг, чараш. Эззинин удур-
тулгазы-биле аъттары аренаны
дээскиндир чыскаалыпкан яңы-
бүрү аргаларны кылып турарын
көргөш: «Аътты айыныч канчап
кирип алыр-дыр силер?» — деп
айтырамын: «Кымчы холумнуң

уланчызы ышкаш, ооң дузазы-
биле ажилдаар мен. Команда-
биле чаңгыс дарс кылдыр сога
кааптарымга-ла, олар билер.
Аът угааның мал, кижиге чоок»
— деп, ол харыылады.

«Николай тускай, ховар са-
лым-чаяанныг кижилерниң
бирээзи. Ол аъттарны дыка эки
билер, олар-биле харылзааны
белен тудуп алыр, тускай со-
рунзалыг кижиге. Оюн-көргүзүүн-
кедер идик-хевин база боду даа-
раар. Сурагыг дрессировщик-
тер ооң ажылын дыка үнелээр.
Ажылы берге, чаңгыс-даа дыш-
таныр хүн чок» — деп, өөнүң
ишти немеди.

Өөнүң ишти Альвина Габдул-
каюмовна Кезегет (Шайдулли-
на) татар омактыг. Олар цирке
таныжып алганнар, ажылы-даа
чаңгыс. Улуг уруу Зарема биле
3 харлыг уйнуу Валерия Санкт-
Петербург хоорайда чурттап

турарлар. А бичии кызы Арина
Кыдаттың дээди өөредилге
черинге «кыдат бизнес» деп
мергежилди чедип алгаш, ол-ла
чуртта логистиктиг компанияда
менеджер болуп ажилдап турар.

Кыдатта дыка эки чурттап
турарын чугааладылар. Улуг ци-
вильзациялыг чурт болгаш, ки-
жилерге эки амыдырап-чурттаа-
рынга шупту таарымчалыг бай-
далдарны тургускан. Ажылының
берген квартиразында шупту
чүүлдер халас: хүнде 3 катап
чемгерер, коммунал хандырыл-
га дээр төлөвес. Ажилдаар
байдалы эң-не эки, аъттарны
бедик деңгелде тудуп турар,
чиир чеминден эгелээр кон-
диционеринге чедир. Гуанджоу
хоорайга 6 чыл ажилдап чор-
да, цирктиң ээзи улуг үлөтпүр-
бүдүрүлгелерлиг Джухай хоо-

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

Хүннүң медээлери

ШКОЛАГА
УЖУРАЖЫЛГА

Бүгү Россияга чарлаан элээр чорук хүнүңе турсааткан хемчеглерни Бай-Тайга кожуунга база эрттирген. Тээлиниң В.Б. Кара-Салаттыг ниити-билиг ортумаа школазынга 10-гу класстың өөреникчилери, башкылары-биле ужуражылгага кожууннун төп эмнелгезининг терапевт-фтизиатр эмчизи Светлана Ооржак, психо-нарколог эмчи Айдана Сундуй, фельдшер Долаана Салчак арагалаашкынның хоразының дугайында солун лекция, беседаларны эрттирген.

Кожуун чагыргазының аныктар херектерининг болгаш спорт килдизининг даргазы Шончалай Салчак, чагырга даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Анай-Хаак Хо-мушкуну школачылар ортузунга амыдыралдың кадык омур-хевирининг дугайында тайылбыр-суртаал ажылын чоруткан. Психо-нарколог эмчи Айдана Сундуй видео слайдыга эзиртир суксуннарның хоразының дугайында киноларны, мультфильмдерни көргүскен. Улаштыр Бай-Тайга аттыг стадионга спортчу хемчеглерни эрттиргеш, маргылдааларның тиилекчилерин шаңнап-мактаан.

Школада 10-гу классчыларның удуртукчу башкылары Эртине Доржу, Екатерина Болат, Сайлык Конгар эмчилер, культура ажылдакчылары, хөй-ниити, хоочуннар-биле сырый харылзаалыг ажылдап турарындан культура-массалыг ажылдар, темалыг кезээлер доктаамал болуп турар апарган.

Шөңне КУЖААН.
Тээли суур.

БИЗНЕС-ДЕСАНТ

ТР-ниң Экономика яамызының болгаш Сайгарлыкчылар палатаның деткимчези-биле тургустунган «Бизнес-десант» өөредилге компаниязы биче болгаш ортумаа бизнес-биле ажылдап турар сайгарлыкчылар ортузунга тайылбыр ажылын болгаш өөредилге-таныштырылга кичээлдерин, лекция, беседаларны эрттирип турар.

Эрткен чылын компанияның ажылдакчылары республиканың 18 кожуунун эргип кезип, сайгарлыкчы ажыл-чорудулгага хамаарыштыр янзы-бүрү айтырыгларлыг 1770 чурттакчыны хүлээп ап, ооң иштинде 385 ажыл чок кижиге хамаарыштыр сайгарлыкчы ажылды эгелээр дугайында тайылбыр ажылын чорудуп, хууда ажыл-агыйны эгелеп алырынга өөреткен.

Үнүүшкүннер үезинде амы-хууда дуза дилеп келген биче болгаш ортумаа бизнес-эгелеп турар 225 кижини өөредип, сайгарлыкчы ажылдың нарын айтырыгларынга харыыны берип дузалашкан, школаларның 660 өөреникчилери-биле ужуражылгаларны эрттирген.

«Бизнес-десант» бо чылын ыңдыг үнүүшкүннерни сентябрь 20-ден эгелээр. Ол хүн Тере-Хөл кожууннун Кунгуртугга чедип, өөредилге, тайылбыр ажылын чорудар. Ол дугайында ТР-ниң Экономика яамызы дыңнаткан.

Бистиң корр.

ШКОЛА
АВТОБУСТАРЫН,
ДҮРГЕН ДУЗА
МАШИНАЛАРЫН
АЛЫР

Россияның Чазаның даргазы Дмитрий Медведев регионнарга школа автобустарын база дүрген дуза машиналарын бээр дугайында Россия Федерациязының Чазаның айтышкынынга атты салган.



«Эки медээлер. Россияның Үлетпүр болгаш садыглажышкын яамызы бистиң дилээвисти хандырган, а Чазак Даргазы Дмитрий Медведев регионнарга школа автобустарын болгаш дүрген дуза машиналарын тускайлаарының дугайында айтышкынга адын салган. Бо чылын оларның саны хөй болур, эрткен чылга бодаарга, кады акшаландырылары-биле акша-хөреңгини мөөңнөп кириштирген бис. Школаларга 22 автобус база 10 дүрген дуза машиназы. Ам ол транспорт аймаан республикаже эккээр» — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол бодунун блогунда бижээн.

Чээрби ийи школа автобустунун 7-зи 10-12 олуттуг, 11-и — 13-20, а арткан 4-ү — 22-24 кижиге олурар. А 10 дүрген дуза машиназы В класска хамааржыр. Экономиканың чамдык адырларында күрүнө деткимчезин чорудар план езугаар 2017 чылда чурттуң 77 субъектинге 1549 школа автобустарын болгаш 75 регионга 1150 дүрген дуза машиналарын тускайлаары көрдүнген. Ол сорулгаларга Россияның Чазаның курлавыр фондузундан май айда ниитизи-биле 6 млрд. рубльди аңгылаан.

Школа организацилаларының болгаш медицина албан черлерининг даңзызын регионнарның хереглелдеринге

дүүштүр тодараткан. Школа автобустарын болгаш дүрген дуза машиналарын Россияның «ГАЗ» автомобиль заводу», «Павловтун автобус заводу», «Курганның автобус заводу», «Волгабас» дээш өске-даа эң-не улуг автобүдүрүкчүлерден дорт садып алыр.

«ЧАҢГЫС
ДЕМНИГ РОССИЯ»
ТИИЛЭЭН

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Олег Фортуна Тыва Республиканың Барыын-Хемчик кожууннун Эрги-Барлык көдээ сумузунун Төлээлекчилер хуралының дөрткү чыыжының депутадынче соңгулдаларның түңнелин Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга илеткээн.

2017 чылдың сентябрь 10-да, чаңгыс аай бадылаашкын хүнүнде, Тыва Республиканың Барыын-Хемчик кожууннун Эрги-Барлык көдээ сумузунун Төлээлекчилер хуралының дөрткү чыыжының чаңгыс мандаттыг соңгулда округунун депутадынче 11 депутатты бадылаан.

«Тыва Республиканың хоойлузу езугаар бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның санынга кызыгаарлаашкын чок, соңгукчуларның эң хөй санын алган кандидат соңгуткан деп санадыр. А бир эвес өске кандидатка хамаарыштыр бадылааннарның саны деңгежи бээр болза, баштай бүрүткеткен кандидатты соңгуткан деп санаар» — деп, Олег Фортуна тайылбырлаан.

11 чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан депутаттың кандидатынче 20 кордакчы бүрүткеткен, 9 кижиге боттарын идип үндүрген. Шупту соңгулда округтарына соңгулдалар эрткен. Аңаа соңгукчулар 66,34 хуу киришкен.

Бүгү-российжи «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның регион организациязындан 11 кижиге көдээ сумунун Төлээлекчилер хуралының депутадынга соңгуткан.

Соңгулдалар үезинде код номчуур (QR-код) база түңнел-

дер үндүрер технологияларны республикага бир дугаар ажылаанын Олег Фортуна чугаалаан.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол соңгулда чорудуунда чаартылгаларны база сөөлгү өскерлишкыннерни айтырып, чаңгыс аай бадылаашкын хүнүнде соңгулдаларны чедишкынниг эрттиргени-биле байыры чедиргеш, мурнунда харысалгалыг үе — президент соңгулдаларына белеткелди демдеглээн.

ОГОРОД АЖЫЛЫ
САЙЗЫРААР

ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының баш бурунгаар санаашкыннарын езугаар «Социал картофель» төлевилелдин киржикчилери бо күзүн ниитизи-биле 147 тонна 330 кил чедир картофельди ажаап алыр аргалыг. Ол дээрже бир өг-бүлөгө-ле дөрт шоодай болур.



Часкы тарылга үезинде 18 муниципалитеттен хөй ажы-төлдүг болгаш орулгазы эвээш 1333 өг-бүлө ниитизи-биле 33 тонна 325 килограмм азы бир өг-бүлөгө-ле 25 кг картофель үезинин алган турган. Үрезинни республика бюджетининг акша-хөреңгизи-биле тус черниң фермерлеринден саткаш үлээн. Картофельди хууда бажың чанының ажыл-агыйларына болгаш кожууннарның чагырга черлерининг аңгылаан чер участоктарына тараан. Тускайлаан участоктарның ниити шөлү 13,33 ажыг га.

«Социал картофель» төлевилелди эгелээн Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун бодалы-биле, ук төлевилел көдээ суурга огород ажылын сайзырадыр талазы-биле ажылдың бир

кезии апаар ужурулук. Төлевилелдин чорудуу ажылын катап сайзырадыр дузалаан. Дыка хөй өг-бүлөлөр бот участоктарында карт тарып ап турар апар аңгыда республиканың черлерининг, тус чер чырының деткимчези-биле кады ногаа, үрезиннерин база бер

2017 чылда «Социал картофель» төлевилел Көдээ ажыл-агый аш-чем яамызының чаагай чорукче бады деп чугула төлевилел кезээ апарган. Киржик биле социал керээлери турар. Үре-түңнү көргүзүү картофели димчелиг дүжүдүн алы ол ышкаш 25 килде эвес хемчээлдиг карт үрезинин келир чылга арттырары болур. Ынчага келир чылын чаа өг-бүлөлөр картошка үезининг социал деткимчези-биле 2016 чылдың киржикчилер чылдың дүжүдүндөн ка

ган үрезинин олуртупа Чөөн-Хемчик, Казы, Сүт-Хөл, Таңды, Улуг-Хем болгаш Эрзин нардан база Кызыл, Аңаа хоорайлардан эң-не киржикчилер кирген, олар кайызында-даа 85 өг-бүлө Бай-Тайга болгаш Чазак 75-75 өг-бүлөлөр, Биик-жуунда — 74, Барыын-болгаш Өвүр кожуун 65-65 киржикчи, Чедер 55, Тожуда — 44, чедер Тере-Хөл кожуунда 30 картофельди олурткан. Дуза алыкчыларының саны — 1333 өг-бүлө.

Чамдык муниципалитеттерде боттарының акша-хөреңгизин күсели-биле гүлүм чорудуу төлевилелдининг киржикчилерининг санын көвүтүрүр. Төлевилелдин киржикчилерининг доктаамал кынаалдазын, адрестин чедирерининг ажык болуу ниити чер участоктарын суг хандырылганын тус чорудуу эрге-чагырга органдары социал албан черлери болуп турар.

«ШЫННЫҢ ААЛЧЫЗЫ»

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

райга чаа цирк тудуп алырга, ынаар шилчээнер. Амгы үеде Николай Хурагандаевич циркте ажылдавышаан, аныяк артистер белеткеп, өөредип турар. Кезегеттерниң өг-бүлезининг аъттарлыг шоу-көргүзүү Кыдат цирктинг бир онзагай кезээ болуп турар. Аъттарын ажаап-карактаар, чемгерер, чуур, кажаа-хораазын арыглап, аштаар 15 дузалакчы ажылдакчыларлыг. Оларга айда 1 муң доллар төлөп турар. Николай Хурагандаевич дузалакчы тыва оолдар тып алыксап турарын чугаалады. Бола бүгү ажылдарны өөнүң ишти удуртуп-башкарып турар.

Тывага 3 дугаар кээп турар, бир дугаар 1991 чылда, дараазында 1993, ам бо удаа шөлээп алгаш келгеннери бо. «24 чыл болгаш Тывага кээри-

ТЫВА КИЖИ АЪТКА ЫНАК



Альвина, Николай Кезегеттер.

виске, дыка-ла өскерилген-дир. Кызыл улгадып, чаартынган, кудумчулары арыг-сиги, чараш

апарган-дыр. Ылаңсыя Азия төвүн аажок сонугадыгыс. Тыва чон аажок хүндүлээчел,

ажык сеткилдиг, каяа-даа га, эжиктер ажык. Самага Эрзин суурларга чедип, Хөлге, Тере-Хөлге дыштык-выс» — деп, Альвина Габдуловна чугаалады.

Николай Хурагандаевич өөнүң ишти аътка чугаалап турары-даа анаа Шынап-ла, бурун шагдан кижиге аът кезээ шагдан чорудуу идегелдиг өөнүү болуу дузалакчызы, кайнаар-дир бээр хөлгези болгай — тыва кижининг эът-сөөк угаан-медерелинде сикти алгап-йөрзөп, чалбар мөгөйип чорудуу ыдык-сыр «Тыва кижиге аътка ынак, тере-хөлгө чүвези ол. Байгы мурун өөрүшкүзү — бар-ла боду тудуш».

Алдынай Со. Кезегеттерниң архивинде.

«Тывазнерго» АН-ниң
парлалга албаны.

Төөгүнүн арыннары

АМБЫН НОЯННАРНЫҢ
САЛГАЛДАРЫ БАР

«Амбын ноянның салгалы кымыл?» деп, эртемден Байыр-оол Монгуштуң салган айтырыгына билер шаам-биле харыылап көрейин.

Ийе, Амбын нояннарның сөөлгүзү Оюн Содунам-Балчырның салгалдары бисте, Самагалдайда, бар. Тос кожууну ушкарып-башкарып чораан нояннарның ажы-төлүнүң үшкү салгалы ам-даа бар.

Эртемденниң Оюн Содунам-Балчыр дигени шын. Содунам-Балчыр ийи оолдуг, бир кыстыг. Ажы-төлүнүң эң улуу Назынчап Ланзый дээрзи Белдир-Арыг суурга чурттап чораан. Ооң чаңгыс кыс уруу Мая Назынчаповна Ланзый дээди эртем-билигиги, тывадыл болгаш чогаал, орус дыл болгаш литература башкызы, топтук-томаанның

аажы-чаңныг, беш ажы-төлдүг, амгы үеде пенсияда. Өнүң ишти Даржай-оол Давааевич Уштулан партия-совет ажылдакчызы, бот-тывынгыр композитор. Оларның улуг оглу Аяс Уштулан чеди ажы-төлдүг, үлгерлиг ада, полиция ажылдакчызы.

Мая Назынчаповнаның чугаазы-биле алырга, ачазы Назынчап Содунам-Балчырович Ланзый кончуг ажил-ишчи, мал ажылынга кончуг кызымак, а авазы дыка ус-шевер, тыва хеп даараар. Мая Назынчаповна школаже өөренип кирерде, авазының даарааны бүрүн тыва национал идик-хепти бажындан будунга чедир кедип алгаш барган. «Бистиң кырган-ачавыс Комбу-Доржу Амбын ноян Моолда хөөржүттүнген, оларның огу Содунам-Балчырны база Моолда ажааган чүве-дир» деп,

Мая Назынчаповна чугаалаан. – Бистиң адавыс Ланзыйның соонда Ликтан-Сүрүн, ооң соонда кыс кижилер Саартай Содунам-Балчыровна Оюн чурттап чораан».

Саартай Содунам-Балчыровна Оюнну суглуг караам-биле көрдүм. Узун чиңге дурт-сынныг, улуг карактарлыг угбай чорду. Аалының ишти Балдан дээрзи база-ла узун-шырак кырган чүве. Чодураада, Самагалдайда, Ак-Эрикте ажы-төлүнүң аразына аас-кежиктиг чораан кырганнар болгай.

Саартай Содунам-Балчыровна Оюннуң уруу Көкей Балдановна Ойдуң, киномеханик Сүге Чамзынның кадайы, беш ажы-төлдүг. Уйнуу Инна Сүгеевна арт кырында «Аржаан» деп чөмөнчилге черинде эрткен-дүшкөн чонну чөмгөрбишаан, ажылын башкарып турар. Оон улуу Нина Сүгеевна Самагалдайда «Тес» кафе-барлыг.

Эң сөөлгү Амбын ноян Ликтан

Сүрүн ноян дүжүлгезинге мүн-не саадаанын, ноян эрге-чагырганың оваадай бөргүн кеткенин хөй чылдарда шииткекчилеп чораан Василий Чалчыкович Сарбаа мээң өөм ээзи Өөлөт Эртине-евичиге чугаалаанын дыңнаан мен. Ноян дүжүлгезинге салгал дамчып ол олурза-даа, ноян хүлээлгезин күөсетпээн, чүге дизе үе-шаг солушкан, кожуун тургустунган, кожуунуң баштайгы чагырыкчызынга Калчан-Сагыыр томуйлаткан.

Ликтан Сүрүннүң салгалдары мөзү-бүдүштүг кижилер болган. Уруу Каадыр Сүрүннова Ликтанның эртем-билиги садыгы, садыглап, склад эргелекчилеп ажылдап чорааш, пенсияже үнгөн. Каадыр Сүрүнновнаның уруу Чечен-кыс Кирововна Хертек сайгарлыкчы, үш чаптанчыг уругларлыг, үлгерлиг өгбүлениң ээзи, Херээженнер чөвүлелиниң оралакчы даргазы, Самагалдайда.

Оглу Бопуй-оол Ликтан ко-

жуунуң хереглекчилелиниң чүдүрүкчүзү, зынында хөй шаңнал-маажылдап чораан.

Содунам-Балчыр өгбениң үстүндө адаангалдары Тес-Хем хо Культура ордузунуң динге өгбелеринге тураттургускан.

Эртемденивис Бай Монгуштуң Оюн деп чигизиниг чок.

Бистиң Тес-Хем нуң чогаалчызы Өөлө неевичиниң адын дири ат-сывын адаанынга өөтирдим. Ол бурганна ооң ажил-ижин үнелеп төөгүчүнүң холун дыңы тудуксадым, улуу-биле дим. Төөгүчүвүске уш айтырыгына көргөн-бишаа-биле харыыладым.

Клара Чу архив алба

Тес-Хем

Аныяктар делегейи

АНЫЯК ТЫВА

АЧЫ-ДУЗА

ЧЕДИРИЛГЕЗИ

«Аныяк Тыва» колдуунда информастыг дуза чедирип турар. Чижев, чурттаар оран-сава, ажил-агый дилеп турар, өөредилге черлериниң дугайында медээ дээш, оон-даа өске айтырыглар. Чамдыкта чаңгыс чер-чурттугларывыс озал-ондакка таваржы бергенде, Москвада Тыва Республиканың төлээ чери-биле харылзашкаш, дуза дилээривиске, албан дузаны кадар. Ол дээш Светлана Намчака болгаш Вениамин Пакка улуу-биле четтиргенивисти илередир-дир бис. Кажан-бир кижиге амыдыралының аайы-биле акша-төгөрик чугула херек таварылгаларда интернет четки-зинде арынывыска дуза дилеп, чарлал салыптарывыска, улус оон-моон акша чыгып, дузаны көргүзө бээр. Организация коммерция ажылы чорутпайн турар болгаш акша-төгөрик-биле дорт дузалаар харыы чок.

ТЫВАЛАРНЫҢ
САНЫ КӨВҮДЭЭН

Ниитизи-биле дээди өөредилге черлериниң тыва студентилериниң саны 400 хире кижилер. А боттары маңаа келгеш, дужаап кирип алгаш, өөренип турарларның саны тода билдинмес. Ынчангаш «Санкт-Петербургтуң тываларының ниити бүрүткел чизези» деп төлөвилелим бар. Ол ажилды шыңгы кылып, уламчылаар болза эки, чүге дизе сөөлгү 2-3 чыл иштинде мында Тывадан турумчул чурттап, ажилдай берген кижилериниң саны көвүдөп турар.

Мээң бодалым-биле мында чурттап турар тываларны 5 аңгы бөлүккө чарып болур. 1) Дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринде өөренип турар студентилер, магистратура, аспирантура черлеринде эртем ажылы кылып, мергежилин бедидип келгенер. 2) Дээди болгаш ортумак өөредилге черлерин өөренип дооскаш, амыдырал аайы-биле

өг-бүлө тудуп азы ажил латкаш, мында олчаан тур чурттай бергенер. 3) Ажы өөредип алыр дээш, өчөлөнгийиш болуп, дуза ка биле чедип келген өг-бүлө. 4) Ажил-агый аайы-биле түр када азы керээ аайы ажилдап чурттап турар Тывада өрө-ширезин төлөп аргазын көрүп азы эки чурт дилеп чедип келген кижилер.

Маңаа чурттаар дээш к кижилерниң чүгле эвээш эртем-билигиги, улуг планча бурунгаар, эки шынарлыг талгаже чүткүлдүг, үзөл-сөр кижилер улуг миллион чур чылыг, хөй ажилдап болур, лерлиг улуг мегаполис ка болурга, боттарының сайылын бедидип чедип келген бар. Хөй кезии ортумак профессионал эртемниг азы эртем-чок, Тывага үр үе дургуу ажил чок турган улус бол. Мээң ужуражып чугаалап чаңгыс чер-чурттугларым Санкт-Петербург хоорайга келгеш, хонганда дораан ажил тып болур. Оларга эң берге айтат – чурттаар оран-сава. Ынчан эге дээрзинде, оода 2-3 а бажың, өрээл хөлөзилээр төгөрикти баш бурунгаар бедидип алыр күзөнчиг.

Төрөөн чуртундан ыраа чурттап чоруур кижилер чуртталгазы ийи дакпыр бол. Чүге дизе оларга дузалап чедип кээр таныыр, чоок килери, хөй санныг төрөлгөчанында эвес, оларның салычулу чүгө боттарының холу. Чамдык улустуң баштары «Ындыг кончуг Тывазынга болза, чүге төрөөн чуртту звезил бо?» – деп бодап кирип кээр чадавас. Ол чөмчөс бодамдар-дыр. Каяа чораш: «Мен тыва мен. Өгбелеримниң салгакчызы чораш, үнденин культурулары, чаңчылдарлыг тыва чонну мээң чөлөнгийим деп көрү чоруур мен. Мээң ажил-иш өөредилгем, ниити боду канчаар алдынып, чурттап



Алла Знаменская.

Бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс Россияның-даа, делегейиң-даа аңгы-аңгы булуңнарында чедишкенин ажилдап, чурттап чоруурлар. Бо үндүрүлгө чурттуң соңгу найысылалына аян-чорукчулап чорааш, Санкт-Петербургта тыва чаңгыс чер-чурттугларывыстың «Аныяк Тыва» деп хөй-ниити организациязының даргазы Алла Знаменская-биле ужуражып, чугаалаштым.

КАЖАН
ТУРГУСТУНГАНЫЛ...

«Аныяк Тыва» деп хөй-ниити организациязы 2009 чылдың июль 28-те хоойлу езугаар бүрүткеттинген. «Аныяк Тыва» деп адааны анаа эвес: Тыва Арат Республика Россияга каттышкан үези-биле алырга, өске респуб-

ликаларга бодаарга, аныяк. Санкт-Петербург хоорайда чурттап турар тываларның назы-хари база аныяк болгаш, бистиң ынак Тывавыс кезээде аныяк кижилер дег сергек, омак-хөглүг, күштүг, быжыг туруштуг, бурунгаар бүзүрелдиг көрүштүг болзун, чараш чуртувус улам аян-шинчи кирзин дээн күзөл-

биле «Аныяк Тыва» деп адаан бис.

Улуг хоорайга чурттаары ындыг белен эвес. Ынчангаш черле бөлүгөжип алгаш, өөренип, демниг эдержип чурттаарга, хөглүг-даа, солун-даа. Төрөөн черинден ыракта, улуг хоорайда өөренип турар тывалар бот-боттары билчип, таныжып алыксаар болгай.

«Санкт-Петербуркта тываларның ниити саны көвүдөп бар чыдарын көргөш, база чуртта байдалдың аайы-биле көрүп турарымга, бүрүткелдиг хөй-ниити организацияларына күрүнө дузалажып, чыыш, концерт эрттирер черлерни чогулгалыг өртөккө хөлөзиге бээр болурга, тывалар эвилелин хоойлу езугаар хөй-ниити организация кылдыр бүрүткээр болза эки деп билгеш, шимченип кирипкеним ол» – деп, Алла чугаалаар. Соңгу найысылалда өөренип, чурттап турар тываларга кандыг ажыктыг ачы-дуза чедирип болур дугайында мээң бодамдарымны үлөжип, деткип турар эш-өөрүм – Аржаана Сюрюн, Алексей Оюн, Эртине Монгуш каш удаа ужуражып сүмөлежип тургаш, ажилдап кирипкен бис.

ТӨЛӨПТИН
КӨРГҮЗЕР

Кол сорулга – тыва нацияны төлөптиг көргүзери. Кижилер бүрүзү өске черге чурттап, өөренип, ажилдап тургаш, бир-ээде: бодунуң кижизидилгезин көргүзүп турар, ийде: өгбүлөзиниң «көрүнчү» болур, үште: нациязының төлөззи болганда, тыва кижилер кымыл деп чүүлү көргүзүп турар. Ынчангаш Россияның культурулуг найысылалы деп ададып турар чараш хоорай Санкт-Петербургка тыва чонувус, тыва нациялыг кижилерни Россияның база бир төлөптиг чону кылдыр көргүзүксээр мен. Бо бүгүнү чедип алыры-биле, мында чурттап, өөренип келген тываларны чараш, ажыктыг, культурулуг, спортчу хемчеглерже хаара тудары чугула.

Шылгараңгай кижилеривис

БАШТАЙГЫ «ЭЗИРЛЕРНИҢ» БИРЭЭЗИ

Тывага ужал чүүлү сай-
ырадырынга бодуну улуг
лүүн кириген баштайгы
уждукчуларның бирээзи
Ховалыг Тогдугашевич Хо-
пуя 1917 чылдың январь
27-де Барыын-Хемчиктин
Суг-Бажы деп черге
төрүттүнген. Бо 2017 чыл
он 100 харының чылы.

Бичиизинден-не үжүк-
кык, эртем-биликке сонур-
уу, кызымаккай оол 1939
ыда Даг-Алтайның көдээ
ы-агый техникумун доос-
төрзөн чуртунга чанып
ген. Ынчан Тывага само-
тар ужул турар апарган.
олетту кижилер «ужар-хе-
деп адай берген. Дээрде
турар «ужар-хемелерни»
геш, аныяк эр Ховалыг Хо-
«Мен база «ужар-хеме»
дар ужудукчу болган бол-

зумза» деп күзээр чораан. Кы-
зылга чоокта чаа тургустунган
ужар-чүүл бүдүрүлгези ужудук-
чуга өөредир кижилер шилип
ап турарын дыңнааш, Ховалыг
Хопуя хоорайның үстүү тала-
зында ол черге чеде бергеш,
шилелге киржир кижилер
аразынга бүрүткөдип алган.
Ниитизи-биле 100 хире кижилер
бүрүткеткен. Хопуя Ховалыг
техникум дооскан, эртем-билиги
шору, орус дылды элзэн би-
лир болгаш, 100 кижиниң ара-
зындан шилеттинген 6 эрниң
санынче кирген. Келир үениң
уждукчуларын баштайгы тыва
уждукчулар Чооду Кидиспей
биле Оюн Лапшын, ССРЭ-ден
келген ужудукчулар өөредип
турганнар. Ховалыг Хопуя курс-
тарны чедишкенин дооскаш,
уждукчунуң шынзылгазын хол-
га алгаш, Тываның ырак-узак

булуңнарынче кижилер, чүк
чедирип, ужудук эгелзэн.

Бир катап ужудук, агаарга
кылытып чорда, самолеттуң
мотору хенертен ажилдавын
барган. Хопуя Тогдугашевич
коргуп девидевейн, самол-
дун агаарга салдадып, хонупку
дег чер дилеп, чоорту чавызап
баткаш, самолетту черге хонду-
рупкан. Мындыг берге байдалга
сааттыг бир херээжен кижиниң
эди аарый берген. Ужудукчу
рация дамчыштыр аэропорт-
биле харылзажып, дуза дилзэн.
Ындыг-ла үр болбаанда «АН-
2» деп самолет ужул келгеш,
үрелик самолеттуң чанынга
хонупкан. Оон эмчилер үнүп
келгеш, эди аараан сааттыг
иеге эмчи дузанын чедирип,
чиик-чаагай божудуп кааннар.
Ховалыг Тогдугашевич соонда
дыңнаарга, аныяк ада-ие оглун

ооң ады-биле Хопуя деп адап
алган болганнар.

Эрес-дидим, дуржулгалыг
уждукчу Ховалыг Хопуя За-
байкалье шериг округунуң 939
дугаарлыг халдакчы агаар-
шериг полугунуң составынче
1943 чылда кыйгырткаш, япон
милитаризмни чылча шаварынга
киришкен. Япон шериглер чылча
шаптырган соонда, 1946 чылда
Ховалыг Тогдугашевич төрзөн
Тывазыныч чанып келгеш, назы-
хары улгаткыже чедир ужудукчу-
лап ажилдаан, хөй аныяктарга
уждукчу арга-дуржулгазын
дамчыдып берген.

Дайынга эрес-маадырлыг
чоруу, тайбың үеде төлөптүг
уждукчу ажылы дээш Ховалыг
Тогдугашевич Хопуя «Ада-чурт
Дайыны орденниң» II чергези,
«Хүндүлелдин демдээ» орден-
биле шаңнаткан.

Кара-Сал ООЛАК.
Чыраа-Бажы суур.

Эмчиниң сүмези

КАДЫК
БОЛУҢАР

Карактар кижиниң
мага-бодунуң кадыындан
дорт хамааржыр. Кадык
амыдыралдың аяны – шын
чемненип хан базышкы-
нын, холестеринниң, ханда
чигирниң деңнелин хы-
надып ап, хоралыг чаң-
чылдардан ойталаары
улгаткыже эки көөрүңге
дузалаар.



Республиканың Кадыкшылга
төвүнүң карак эмчизи Солангы
Хертек мындыг сүмелерни берип
турар:

- Хүн херелдеринге удур
карак шилдерни кедип чоруңар.
Хүннүң ультрафиолеттиг херел-
дери катаракта макулярлыг де-
генерацияны дүргедер, карак
шырыңмазынга хора чедирер.
Хүн херелдеринге удур эки карак
шилдери А болгаш В хевириниң
ультрафиолеттиг херелдерин
эрттирбес.

- Ханыңарда чигирниң деңне-
лин хынадып ап туруңар. Чигир
аары глаукома, катаракта дээн
чижектег карактың берге аарыг-
ларынга чедирип болур.

- Хан базышкынын болгаш
холестеринниң деңнелин хына-
дып ап чоруңар. Гипертония биле
холестеринниң бедик деңнели
каттышкаш, карактың чырык
хүлзеп алыр картын (сетчатка)
хандырып турар дамырларынга
хора чедирер. Ооң түннелинде
кемдээн карак согураып болур.

- Антиоксидантылар-биле
элбек аш-чемден чип чоруңар.
Бо бүдүмелдер хар-назын ул-
гадыры-биле холбашкан карак
көөрү баксырай бээр аарыглар-
ны оожургадып турар. Чижээлз-
эрге, А витамин карактың чырык
хүлзеп алыр картын камгалаар.
Ол морковьта, сүтте, дагаа чуур-
газында, быштакта, кара-ногаан
өңнүг ногаа аймаанда бар. В
бөлүктүң витаминнери карактың
кызылын чидирбишаан, хүнге
аарырын оожургадыр. Ол хле-
те, кадыктарда, чочак-тараада,
бананда, баарда бар.

- Таакпылаваңар! Таакпы-
лаарга, катаракта хөгжүүр. Оон
аңгыда чемиштиг бүдүмелдер
болгаш витаминнери организм
багай хүлзеп алыр апаар. Ол
чүүл карак нервизинге багай
салдарлыг. Таакпылаар улустуң
караа кургаачал база болур.

- Арага-дары иштеңер! Арага
ишкениниң түннелинде мага-
ботка, карактарга суг чедишпейн
баар. База бир багай салда-
ры – карактың дамырларының
хан эргилдези үрелир. Шы-
нары багай арага ижерге, ка-
рак нервизиниң аарыгларынга
чедирип, карактарның көөрүн
баксырадыр.

Уран ОНДАР.

ПИТЕРДЕ

чүм – чер-чуртувус, тывалар
ында бодалдарны оттуруп
эр. Ынчангаш Тывамның
еттиг оглу-кызы болурун кы-
л керейн» – деп, бодалдар-
чурттаа эки деп бодаар мен.

ТАН-ХЕМЧЕГЛЕРИ

Сентябрьда «Мегаполиске»
тарны чаңчыктары» деп
дик столду» эрттирер бис.
улуг хоорайга келгеш, кан-
чүлдөргө кичээңгей салы-
кандыг бергелерге таваржы
л болурун, оваарнырын
лбырлап, арга-сүме кадар.
Сентябрь айның эгезинде Ты-
ыл хүнүңге тураскааткан
ф.э.к. РЭА кижигүнү
ана Сюрюн номчуур. Илет-
соонда тыва дыл кырынга
ант бижиир. Ноябрьның
үгүнде бирги курсчулар бол-
ю чылдың доозукчуларының
ерти болур, чаа келген
ентилерниң аразындан
нтылыгларны тывар бис.
ы үеде чылдың-на аңгы-
нациялар аразында фес-
ьдар болур болгаш аңаа
р уран талантылыг аныяк-
ерек.

ваның национал байыр-
Шагааны шупту чыгылып
и. демниг эрттирер чаагай
лдыг бис. Бо чылын эрт-
н байырлалывыс эң-не
болгаш солун эрткен. Аңаа
н кижилерниң саны моон
нда чылдарга бодаарга
айырлалга национал идик-
ойнап-хөглеп турар ажи-
көөрге, дыка-ла өөрүнчүг.

САЖЫҢ-АЛААК

КЫЗЫ

ла Чөөн-Хемчик кожуун-
ажың-Алаак суурунга тө-
нген. Ол Кызылдың Ми-
Бухтуев аттыг 1 дугаар
мак школазын, Санкт-
бургтуң күрүнениң по-
г академиязын 2005 чыл-
оскан. Улаштыр Санкт-
бургтуң күрүнениң
мика университетиниң
антуразының «лингвисти-
лырынга өөрөнгөн. 2000

чылда студентилеп чорааш, ол-
ла олчаан амгы үеде чедир ында
амыдырап, ажил-ижин уламчы-
лап, чаңгыс оглун кижизидип
өстүрүп чурттап турары бо.

Күрүнениң полярлыг ака-
демиязынга филология фа-
культетиниң англи дыл башкызы
болуп 5 чыл ажилдааш, улуг
башкыдан деканның оралакчы-
зынга чедир ажилдаан. Амгы
үеде үлетпүр технологияла-
ры болгаш дизайнның күрүне
университетиниң технология
болгаш энергетика школазының
даштык дылдар кафедрасының
улуг башкызы.

КОРУМ-ЧУРУМ
БАЙДАЛЫ...

Чаңгыс чер-чурттуглар
эвилелиниң ажылын чорудуп
тургаш, оон аңгы бир өске мер-
гежилди шиңгээдип алганы дыка
ажыктыг болганын Алла Зна-
менская чугаалап олурар: «Суд,
шүүгү чериниң очулдурукчузу
кылдыр 6 чыл бурунгаар ала-
чайгаар ажилдай берген мен.
Маңаа кем-херек үүлгедипкен
чаңгыс чер-чурттугларывыска
очулдурукчу албан херек апаар.
Бир дугаар тыва оолга очулду-
рукчу кылдыр чалаткан соонда,
улаштыр билирим англи дыл
кырынга база ажилдай бердим.
Алды чыл ажилдап келгеш, ты-
валарга хамаарышкан 10-11 кем-
херекти сайгарышкан мен. Бо
статистика меңээ муңгаранчыг,
чеже-даа херээ аар эвес болза,
тыва кижиниң ады үнүп турар
дээш иштимде арай черле эге-
нир мен. Хары угда 2-3 херек
бар апарза, менден аңгыда
ажылдап болур хире 1 оол, 2
кыс студентилерни өөредип,
суд чериниң очулдурукчулары
кылдыр белеткедим. Очулду-
рукчу ажылым ачызында тыва
чаңгыс чер-чурттугларымга
дузалажып, сүме кадып азы
дөргүл-төрелдери-биле ха-
рылзажыптар арганы дилеп,
болчукчу херек болза, тыпчып
бээр аргам бар.

Чаңгыс чер-чурттугларывыс-
биле холбашкан херектерни ол-

ла дораан изиг дээрзизинде истеп
тыпкаш, туткан болур. Чүге дизе
кайда-даа хайгаарал ажылы
чоруп турар болгаш, шупту чүүл
көскү, илдең. Ынчангаш улуг
хоорайга черле оваарымчалыг
болуру күзөңчиг. Кажарлап, ме-
гелеп, чаштынып шыдаптар мен
деп бодаан ажы чок. Мээң эң-
не улуг күзелим – моон соңгаар
судче кажанда-даа тыва дылга
очулга кылыр ажил дугайында
чалапга келбес болуру!»

«НАЙЫРАЛДЫҢ
МЕРИДИАННАРЫ»

Санкт-Петербург төөгүдөн
тура аңгы-аңгы азы-сөөктүг
кижилер чурттап турар улуг
хоорай. 2017 чыл «Аныяк Тыва-
га» дыка дүжүткүр чыл болган.
Чайгыс чер-чурттугларывыс
ай санында 2-3 хире спортчу,
культурулуг, угаан сайзырадыр
хемчеглер, субботниктер, фес-
тивальдар, шуулганнар, семи-
нарлар, «төгери к столдарга»
шуптузунга киржип четтигип
турган. Күрүнениң полярлыг
академиязының бо чылын 9
дугаар нациялар аразында эрт-
тиргени «Найыралдың мери-
дианнары» деп фестивалга
тивалар март 26-да киришкеш,
дээди шаңналды чаалап алганы
дыка улуг чедишкин.

ИДЕПКЕЙЖИ
СТУДЕНТИЛЕР

«Бистиң эң-не кол күжүвүс
– идепкейжи, шимченгир. Ду-
зааргах студентилер. Оларның
90 хуузу Тывада күрүне болгаш
өске-даа черлерде эки, шыырак,
харысалгалыг ажилдарда
ажылдап, дешпип, эки амыды-
рап-чурттап чоруурлар.

Чылдан чылче аныяк-өскөн,
студентилер база өскерлип бар
чыдар. Чаа-ла эгелеп турган
үлериviste ниити херек дээш
долузу-биле бердинипкеш, уй-
гу-чыдын чок ажилдап турган
идепкейжи бөлүк студентилерни
солуп келгеннери бир тускай не-
гелделиг апарган» – деп, Алла
чугаалаар.

Амгы үеде соңгу найысы-
лалда тыва студентилерниң
Президентизи Юлиан Чудук,
ооң дузалакчылары, идепкейжи
бөлүк: Азита Сарыг, Ариадна
Ховалыг, Күлчана Шарый-оол,

Аяна Базыр, Сыдым Даспак-
оол, Долаан Куулар, Солун-оол
Куулар, Алдын-оол Болитик
болгаш өскелерни-даа адап
болур. Чаңгыс чер-чурттугларын
хаара тудуп, улуг хоорайга
оларның амыдырал-чурттал-
газы солун, ажыктыг болзун
дээш боттарының күжүн, үезин
харамнанмай, кызып ажилдап
турар аныяктарга четтиргенин
республиканың «Шын» солунун
дамчыштыр Алла илередип ту-
рар. Эр хейлер! Чүлге бурунгаар!

Моон мурнунда, Күрүнениң
полярлыг академиязынга (ам
ады өскерилген: Россияның
күрүнениң гидрометеорологтуг
университеди) хөй санныг тыва
студентилер өөренип турган.
Амгы үеде А.И. Герцен аттыг пе-
дагогиктиг болгаш Лесгафт аттыг
күш-культура болгаш спорттуң
национал күрүне университет-
теринде элзэн сургуулдар бар.
Артканнары хоорайның эңме-
тикчок университеттеринде, ака-
демияларында тарамык өөренип
турарлар.

КТРК «Тываның» радио-
журнализи, коллегам Саяна
Салчак Алла Знаменская-би-
ле сырый харылзаалыг ажил-
дап турарын чугаалаар кижилер.
Ол Санкт-Петербургта
чурттап турар чаңгыс чер-
чурттугларывыстың болгаш
аңгы-аңгы солун хемчеглерниң
дугайында репортажтарны,
медээлерни диктофонга бижит-
кеш, чорудуп бээр. Чижээ, соңгу
найысылалга Ада-чурттуң Улуг
дайынының байырлыг чыскаа-
лынга «Өлүм чок полктун» оду-
руунга тыва эки турачыларның
чуруктарын өрү тудуп алгаш ки-
ришкени, Шагааны байырлааны
дээш оон-даа өске.

Алла-биле бичии када чугаа-
лашкаш, ооң арыг тывалаа-
рын, ажык сетилдиин, чазык
ажы-чаңын эскердим. Ол ырак
черде чурттап, чаңгыс чер-
чурттугларын чыып, эвилел-
деп чоруур езулуг-ла Тываның
төлөптүг кызы. Ынчангаш
ооң чымыштыг ажил-ижинге
чедишкенин күзеп каалаңар.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнуң
тырттырган чоруу.
Кызыл – Санкт-Петербург –
Кызыл.

Техниктиг депшилге

ИНТЕЛЛЕКТИҢ БАР БЕ,
КОМПЬЮТЕР?

Владимир Путин чоокта чаа эки өөреникчилерниң Бүгү-россия чыы-жына: «Кылымал угаан (искусственный интеллект) чүгле Россияның эвес, бүгү кижилер төрелгетениниң келир үези апар чыдар. Мында кижилер хемчээп четпес арга-шыдалдар болгаш бо хүнге чедир утказы, сүр-күчүзү четче билдинмес айыылдыг болгу дег чүүлдер бар. Тус адырның муруну одуруунда чоруур кижилер, делегейни башкарыптар аргалыг апар» — деп чугаалаан.

Кылымал угаан-сарыыл чогааттына берзе, ол баш мээзиниң дараазында хүлээлгелерин (ажылын) күүседип шыдаар уjurлуг.

1. Боду шийтирпни хүлээп алыр;
2. Угаанын ажыглап билир;
3. Чөптүг шынны тывар;

4. Боду бурунгаарлап өөренир, сайзыраар арга-шинектиг болур. Ындыг угаанын компьютерни азы машинаны чогаадыр дээш, кижилер шагдан бээр чадашкан. Ынчалза-даа эртем технологияларның амгы үе-чадазында кижилер ол сорулгаже кайы-даа үеде турганындан артыр чоокшулап келгеннер. Компьютер кижилер-биле шыдыраа ойнааш, удуп каапкан, барык-ла 800 муң хире аарыг улустарның анализтериниң харызын, эмчи хайгааралдарының түннелин, аарының байдалын электрон-нуг хевирге бижиткеш, тускай программа хынадыптарга, кижилер бүрүзүнүн байдалын, кымда кандыг аарыг барын диагнозу тургузуп, баш удур тодарадыптар, кижилер мегелептер, баштактанып, ылап кижилер шыкаш чугаалажып, хөөрежир; эмнерни эмчинин рецептизин езугаар үлөп берип турар; кара-башында олурар улустарның херектерин сайгаргаш, каш кижиге бүзүрөп, хуусаазындан эрте үндүрүп болурун айтып бээр; банкыга кымга чээли бээр-бербезин, кымны каяа, кандыг ажылга ажылдадып болурун дээш, өске-даа хей ажылчын күжү, чарыгдал, акша-шалың негээр ажылдарны саат чокка кылып кааптар тускай программаларыг компьютерлер бар апарган.

Американың Нью-Джерси штадында хоорайның оруктарында чолаачы чок боду башкартынар машина көстүп келген. Онзагай чүүл — тус машинада инструкторнуң өөредилге программасы кирибээн, а машина чолаачының шимчээшкенин өөренип көрүп, өттүнүп, сактып алгаш, башкарып өөренип алган болуп турар. Бо чижектерни эскерер болза, чаңгыс-аай дөмей чүүл бар — бо бүгү чедишкенин тускай сорулгалыг программаларны чо-

гаадып тургускаш, оларны компьютерге ажылгаан соонда, компьютер кижилерни солуп турар апарган.

Тускай программа кирибес болза, чүү-даа чок болур. Компьютер программистин дузазы эвес болза, боду чугааланып, шыдыраалап, сайгарып билбес. Чүгле шыдыраага өөредип каан робот, чуруттунуп азы чугааланып билбес болур. Херек апарза, ужуп чоруур дрон дээр херексел, дайынчы роботтарны адар-боолаар азы чазылдырар тускай программа-биле ажылдаар, дайынчы даалга күүселдезиниң үезинде кижилер шыкаш хейнү бодап, коргусестип, кээргеп турбас, даалганы дораан күүседир. Бо бүгүнү арай кошкак шынарлыг кылымал угаан деп санап болур.

А чогум кижилер кандыг сүр-күштүг, бедик шынарлыг угаан-сарыылдыг роботтар чогаадыр бодап турарып? Бистиң Президентивис «кылымал угаан-сарыылдыг машиналар чогаадыр талазы-биле депшилгениң сөөлүнге артпас дээш, бөгүнден эгелеп ону кылыр дээш ажылдаар уjurлуг бис» деп, школачыларга чүге чагааныл?

Эң күштүг шынарлыг, кижилер шыкаш кылымал угаан кандыг болурул? Эртемденнерниң чаңгыс аай түннээни-биле, кылымал угаан:

1. Шийтирпни боду хүлээп аптар, стратегтиг башкарыкчы арганы ажылгаптар, баш муңгаш айтырыгларны шийтирпни тыптар, тодаргай билдинмес муңгаш байдалда хөдөлип шыдаар.
2. Бүгү тала-биле билиглиг, амгы үеде ниитиизи-биле чүү болуп турарын сайгарыптар.
3. План-биле ажылдаар.
4. Чүгле кирип каан программа езугаар башкарлыр эвес, бот-башкарып, херек медээлерни боду чыып, угаан-медерелин сайзырадыр апар.
5. Делегей дылдарының бирээзинге кандыг-даа темага хостуг чугаалаар, бодунуң үнелелин берип, сайгарылганы кылыптар.
6. Бар-ла билиин, салым-чаяанын ниити сорулганы чедип алырынче мөөңнөп шыдаптар.

Эң кол сорулга — кылымал угаан «мен кым азы чүү мен, чүнү кылып шыдаар

мен?» дээн айтырыгга харыыны берип шыдаар уjurлуг. Чырык черде кижиден өске, ындыг өндүр угаанныг амытан чок болганда, кижилер шыкаш угаанныг машинаны чүге чогаадып албас боор, каш чыл эртерге көстүп кээр чадавас.

Элээн каш чылдар бурунгаар эртемденнер дельфиннерни угаангыр-сагынгыр талазы-биле кижиниң соонда, ийи дугаар



черде деп санап турганы шынга дүүшпейн барган. Хей-хей чылдар дургузунда чоруткан хайгаарал ажылдары далайга чоруур бо улуг амытанның мээзи эң улуг болганын уjurу, угаанның эвес, а дун-хүн дивейн, ырак, ханы сугга хей-хей узун орукту эртеринге дельфинниң улуг мээзи дузалап чоруур кылдыр чаяттыг деп түннелге келгеннер.

Кижилер шыкаш угаанныг, хей медээ-барымдааларны сайгарыпкеш, шын шийтирпни тып эккээр машиналар бар. Ынчалза-даа «мен кижилер мен» дээн шыкаш, «мен машина мен» деп угаан-билир, бодун танып турар ындыг машина чогааттынмаан. Амдызында чогааттынмаан деп, 40 ажыг чыл дуржулгалыг айтышкыч, өскээр чугаалаарга, программист бижип турар. Оң бодалы-биле, өлүг күскени катап дигизер дээш, клеткаларга эргежок чугула чүүлдер үстер, углеводтар, белоктар, аминокислоталар-биле чүмнээш, күскениң орнун дигизер шыкаш кылдыр кылып каап болур. Ынчалза-даа оң бот-тускайлаң

башкарлыр угааны чок болга чээр, аарыгынар азы коргар бот-медерел (самоосознание) дөмей-ле өлүг күске болур.

Амгы үениң эртем-депшилге холун тускай принтерге парла каар апарганда, бут, иштики оргак кижиниң өске-даа мага-бодун үндүрүп кээр үе база ырак эведиг. Кижилер мындыг янзылыг «үндүрүп каан» роботтар шык болза, кижиниң мээзиниң тургудыг аайлыг ажылдап турарынын билер кижилер, шынап-ла, Президент чугаазында дег, бүгү делегейни чызы апар чадавас-тыр.

Амдызында чогааттынмаан, эртемден-биологтарның 120-зунда шинчилээш, чадап каан компьютер тып каан болгаш бир дугаар компьютер деп эди ажыдышкынын кылган деп, ткументи дедеглел бижээр бээр биологтар шыйлашкынын черви) мага-боду элээн улуг хөүрегдээшкениге таварышкеш, тургустунуп, экижип, экирий бээр (генерация) уjur-утказын, чажыды алыр дээш, эртем шинчилелдер келгеннер. 120 чыл эрткенде ол гааралдарны, лабораторлуг опытын дээш өске-даа кылган ажыл түннелдерин компьютерге киридыг түннелдиг болурун көргөндү дун дургузунда үзүк-соксаал чок түннелинде кымдан-даа айтырыг өске медээлер хереглеевин, чүгле шинчилелдериниң түннелдеринге ол төнчү түннелдерден бичии-ле бээр, генетиктиг харылзаалар лизин, катап санаашкынын тургаш, компьютер шыйлашкынын чаарттыг дег дүрген экирий чылдагааны эртемденнерниң адемдеглелтинген белоктарны ийлазы-биле оларга билдинмес ийлеула дузалап турар деп түннел Шыйлашкына азы күскениң чилелдери кижиниң мээзи кага-биле ажылдап турарынын чыгарыгга баштайгы базым болу талазы-биле чаа эртем ажыдыам-даа бодунуң үезин манап турчан, басняда шыкаш, «көрүнчү көргөн сарбашкын-даа» эвес, көрү бодун көргөн компьютер: «Кижилер угаанныг мен» — деп, чугааланып айыылдыг-дыр.

Галина МАСПБ

Төрөөн черивистиң дугайында

СҮТ-ХӨЛ КОЖУУННУҢ ТӨӨГҮЗҮНДЕН

Тываның Араттың Революстуг намының Төп комитеди 1941 чылдың март 12-ниң хүнүнде «Улуг кожууннарны бичеледир эде организастаар дугайында» №10(60) доктаалды үндүрген. Ол доктаал езугаар Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем болгаш Тес-Хем кожууннарны 10 кожуун кылдыр таарыштыр организастаар шийтирпни хүлээп алган. Барыын-Хемчик кожуундан Мөңгүн-Тайга болгаш Бай-Тайга кожууннарны аңгылаар, Мөңгүн-Тайга кожууннуң төвү Мугур-Аксы суур, Бай-Тайга кожууннуң төвү Тээли суур боор, а Барыын-Хемчик кожууннуң төвү Кызыл-Мажалык суур хевээр арттар.

Чөөн-Хемчик кожуундан Өвүр (оң төвү Хандагайты суур) болгаш Сүт-Хөл (төвү Суг-Аксы суур) кожууннарны аңгылай тургузар. Чөөн-Хемчик кожууннуң төвү Чадаана хевээр арттар.

Улуг-Хем кожуундан Чаа-Хөл кожуунну аңгы тургузар, оң төвү Чаа-Хөл суур, Улуг-Хем кожууннуң төвү Чааты-Аксы хевээр боор.

Тес-Хем кожуундан чаа Эрзин кожууну аңгы тургузар, төвү Сарыг-Булун, а Тес-Хем кожууннуң төвү Самагалдай хевээр арттар.

1941 чылдың март 12-де улуг кожууннарны бичеледир эде организастаар дугайында ТАРН ТК-ның №10(60) доктаалы үнген соонда, Чөөн-Хемчик кожуундан Сүт-Хөл кожууннуң аңгылап тургускашны көшкүн, быдаргай амыдыралдыг араттарның бурунгаар хөгжүлдээшкениг улуг өскерилгелерни болдурган.

Чаа тургустунган кожуун девискээринге (ынчангы архив документи-биле езугаар) сес суму турган. Олар дээрже Улуг-Алаак (амгы Ак-Даш сумузу), Бора-Тайга, Кызыл-Тайга, Хөлчүктүг, Хөр-Тайга, Сүт-Хөл, Алдан-Маадыр, Суг-Аксы сумулар.

Чаа кожууннарны хөгжүдөр дээш, Тыва Чазак ССР-ниң деткимчези-биле дыка хей доктаал-саавырларны, шийтирлерни хүлээп ап келген. Ону боттандырар дээш, бистиң ада-өгбелеривис 40-50 чылдарда хоорай, суурларны тургузуп, кызымаккай ажылдап турганнар. 1941-1961 чылдарда суму бүрүзүнүн девискээринге колхозтарны организастап, көшкүн амыдыралдан коллективтиг, сууржуң амыдыралче кирип, школаларны, уруглар садтарын, эмчи пункттарын суму бүрүзүнге сайзырадып, колхозтарның төптөринге машина-трактор станциялары, тараа урар шаңнар, складтар болгаш чуртталга бажыңнары туттунуп турган.

1948 чылда орус чон кожуун төвү Суг-Аксы суурга хей-биле көжүп кээп эгелээн. Ынчан почта болгаш, телефон харылзаазы, банк, шериг комиссариаты, өрт өжүрер чер, халдавырлыг аарыглар-биле демисел чорудар станция, көжүп чоруур механизаттаттыг тудуг колонназы, кожууннуң суггарылга системасы дээш нарын мергежилдерлиг специалистерниң эртем-билии херек организациялар дүрген хөгжээн.

РСФСР-ниң Тыва автономнуг областың ажылчы чоннар депутаттарының областы Совединиң күүсекчи комитеди 1961 чылдың апрель 13-те 116 дугаарлыг шийтир үндүрген. Ында «Тыва автономнуг областың Сүт-Хөл болгаш Чаа-Хөл районнарны дүжүрер, Сүт-Хөл районнуң девискээрин Чөөн-Хемчик районга дамчыдар» деп доктааткен. Сүт-Хөл районну Чөөн-Хемчик районга катап каткан соонда, хей албан организацияларны дүжүрген, бедик мергежилдиг тускай эртемниглер көжүп чоруткан. Кожуун орнунга 6 салбырлыг республикага база бир кончук улуг «Сүт-Хөл» совхозту тургускан. Бо чаңгыс совхоз 1971 чылга чедир багай эвес ажылдап келген. Алдан-Маадырдан эгелээш Ишкинге чедир салбыр бүрүзүнге сүт-бараан фермалары ажылдап, хову-шөлдерден ажаап алган дүжүт

ажыл-агыйның төп шаңының сорына сыңмайн турган. Ажыл-а бүдүрүлгеге бедик көргүзүлгелер дээш 1971 чылда Күш-ажылдың Кырдени-биле шаңнаан.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң диуму 1983 чылдың апрель 25-те Чарлык үндүрген. Ында Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунун ри-биле Сүт-Хөл суур административтүг Сүт-Хөл районнуң тургусту бадылаар деп доктааткан. Ынчалза-даа чылда «Сүт-Хөл» совхозтун зыгга району каттап тургускаш, амыдыралыг улуг идигни бергиле йонну каттап тургузарда, Чөөн-Хемчик райондан Баян-Тала, Ийме суму девискээрин, ажыл-агыйларын аңгы тыштырган. Кожууннуң төвү Суг-Аксы суур болган. «Сүт-Хөл» совхозтун Тайга салбырындан «Сүмбер-Уула», Ак-Даш салбырындан «Ак-Даш» Ишкин салбырдан «Кызыл-Тайга» тургустунган.

Сүт-Хөл кожууннуң эрге-байдалы хамаарыштыр өскерилгелер каттап болган. 2010 чылдың декабрь күштүг болган «Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулгаларының статистика дугайында» Тыва Республиканың Хөдөө-эзугаар Сүт-Хөл кожуун муниципал район статустуг апарган.

Сүт-Хөл кожууннуң төп библиотека систематизация матери

Алдын-оол ОНДАР, чогаалчы

КАДЫ КЫРААН ОЮНУМ

(Барымдаалыг чугаа)

Ам назы-харым дөгү-даа берген болза, хөл-шыдырааны өөрүм-ойнап чорааш, чамдыкта бо оюнну кааа ойнап өөренип алган кижин деп, сактыышкынны кыла бээр. Ынчан Чөөн-Хемчик кожуунун быраа сумузунга 1940 чылдың турган. Ачам суг Хемчик кыдында даа көжүп келген.

Аалывыска Сүт-Хөлдүн Суг-Аксындан болур Монгуш Сегбе Дивижик-дээр кижин чедип келген. Мен чеди турган мен, школага өөрөнмейн, өшкү, хой бажы дозуп, анай, хура-арны чаптап, эргеледип тударынга турдум.

Этэн каш хонуктарда даайым-биле ылап, кажыктап ойнаан мен. Ол араарай берген ышкыш болган. Оон бир даайым менден кыдырааш болгаш будуктуг карандаш ап алгаш, ама ынны долдур квадраттарны чурааш, ийизин карартыр, а өскезин ак кыл-роттырып алды. Шупту квадрат алдан болду. «Ам бо шыдыраанын саазын дур» — деп олур.

Сегбе Дивижикович менче хүлүмзүрүй көргөш: «Ачаңнын чидиг бижээн» — диди. Мен ап бердим. Демгим үнүгөш, ыяш чарар черден балдыны таалыңынче кири кагаш, аал ар-Хемчик кыдында чоон кара терек-мени эдертипкеш, чорупту эвеспе. Мен оон соо-биле чоруп кагдым. Кижим теректи долгандыр кылаштап, көрүп, төшкө бедиктенгеш, теректин иинде чоон-чодур чөвүрзэлери кыды-биле хоора шаап эгеледи. Ачаңнарымга, ол иштинде: «Бирээ,» — деп-даа турган ышкыш. Оон мен көөрүмгө, чөвүрзэлери дөзүнгө тарады көвүдөй бээр, ачаңнын чанынга беле чыып тур мен. Ым дүжүп келгеш, чөвүрзэлери ыннга суккулуп алгаш, ону эгин чүктөпкеш, чанып чорупту.

Алга келгеш, ол өгдөн ырак эвес эртеректеп турар черге олурупкаш, ыла берди ийин. Чамдык чөвү-ерин дең, чолдак, өскелерин аңгы-хемчээлге улуг, биче кылдыр одургу-лды. Кижим бижээ-биле бир чолдак ээни эник дүрзүлүг бода кылдыр алды, оон холундан салбайн бирээ-енээ көргүскөш: «Бо оол-дур» — деп олур. Мен оолду танып ап, холумга алгаш, черге болгаш адыжымга салып ойнап ор мен. Демгим со-холу-биле чөвүрзэни быжыг тудуп, тунда бижек бажы ону караңнадыр-ла тур. Этэн болганда ындыг ыны санаарымга он алды апарды. Ы кажыктар ышкыш кылдыр черге чыскаай салып ордум. Улаштыр ар ышкыш, кырында терге дугуйлуун ш: «Терге» — дээш, салып кагды. Бодаларнын саны дөрт болду. Аът, ернин дүрзүзүн көргүскөн. 4-4 сести доосту. Оон даайым кижин баштыг улуг ыт баштыг бодаларны дөртү ш: «Бо ноян база ыт-дыр» — деп ор. Бижек, балдызын салып кааш, гаш, чазап алган бодаларын боду де санааш, эдээнге уруп алгаш, ирип келди. Кижим эдээнде бода-штерек кырынга төптү. Оон чазап бодаларынын аттары тыва кижиниң аганы-биле дөмөй болурга, менээ нип, чоргааралды оттуруп турган.

Ийип алган квадраттарлыг саазынын алгаш: «Ам чазаттынган бодалар-наа ийи чара дөмөйлей салыыл» ш, саазынын эң кыдында клет-а чыскаай салып эгеледи эвеспе. Азыннын бири клеткаларынга сес одаларны тускай турар туруштуг өрүп кагды. Азыда квадраттарга ргени, олардан дөмөйлөштүр аът, ийи-ийи кылдыр өрүп олур. Орту-эрткан ийи квадраттарга ноян-биле алды. Ол бодаларнын мурнунда квадраттарга сес оолду тургусту. Не көргөш: «Ам арткан бодаларны-нын бир кыдында клеткаларга, руп кааным ышкыш кылдыр салып» — диди. Мен дөмөйлей көрүп



Алдын-оол Ондар оюн үзүндө.

оргаш, база ынчаар салыптым. «Бо хөл-шыдыраа болур. Тыва шыдыраа болгай аан. Бистин шыдыраавыс яды-дыр. Чөвүрзэ бодаларлыг, саазын шөлдүг. Са-дыгда садып турар шыдыраанын бодала-рын чараштыр чазааш, ак, кара өңнерлиг будук-биле кылаңнадыр будаан болур. А шөлү ак, кара квадраттарлыг ыяш хааржак апаар. Ам ийи кижин ойнаарынга беле кылдыр өрүп кааны ол болдур ийин» — деп кааш олур. Оон мен саазында бодаларны көрүп олурарымга, он алды мөгелерге удур он алды мөгелер хүрежиринге беле кылдыр олурупкан ышкыш болду.

Кижим: «Билип олур-ла сен ыйнаан — депкеш, — саазында квадраттарнын өңү ийи аңгы ышкыжыгай. Шыдыраа хөлүнүн бир талазында бодалары ак, а өске тала-зындаазы кара болур ужурлуг» — дей-дир. Оон ол: «Өгдө кара будук бар бе?» — деп, менден айтырды. Мен: «Чок» — деп харыяладым.

Ол туруп чоруткаш, авамнын шай ха-йындырар пажынын кара каа хөөзүн кал-бак ышкыш беле сүвүрүп алгаш, үс-биле холуй былгааш, чазап алган бодаларынын бир чартындаазынын шуптузун кара хөө-биле будупкаш: «Шыдыраанын бир чартынын кылып доостувус» — деп ор. Ам бир чартынын ак кылдыр будуур бис, будук чокта ол хевээр арттырар бис» — диди. Ак, кара квадраттарлыг саазын бистин шыдыраавыстың хөлү болурун билип кагдым.

Даайым: «Бо шыдыраа-биле эртен ойнап көөр бис, ам кургазын» — деп чугаалааш, кезээ аптара кырынга салып каан.

Мен оон чанынга барып, катап, катап бодаларны көрүп: «Канчаар ойнаар чүве ирги?» — деп бодааш, четтикпейн манап турган мен. Шупту улус удур дээш чыдып алган. Мээң уйгум келбейн, үр-ле карак-тарым көрүп чыткан мен. Орай удаан-даа болумза, ачам эртен турарга, кады туруп келген мен.

Даайым база туруп келген, ачам-биле чугаалажып олурган. Мен тургаш, дүүнү хөөлөп каан бодалар канчап барган эвес дээш, салаам-биле дээримге, кургай берген болду, шыдыраанын бодаларынын чартынын көөрүмгө, кап-кара апарганын эскерип тур мен.

Эртенги чөмни чип, шайлап алгаш, даайым мени кый дээш, кылып алган шыдыраазын штерек кырынга салгаш, чугаалап эгеледи эвеспе. Тергени ол тудуп алгаш, менээ көргүскөш: «Моон көжери доора болгаш өрү квадраттарны тавар-ты көжер. Бо күштүг бода. Ийи тевениң бирээзин ак теве, а өскезин кара теве дээр. Ак теве ак ийленчек квадраттарны, а кара теве кара ийленчек квадраттарны таварып көжер. Бир эвес терге, ыт, теве, аът-чаңгыс квадратка турар болза, терге, ыт, теве деп бодаларнын ээлеп турар квадратында өске квадраттарга, ажа халып көжер боданы аът дээр. Чаңгыс квадраттан сес үжө көжер эң күштүү — ыт

болур. Ноябрь чаңгыс квадраттап, оолдар мурнунче чаңгыс квадраттап, эң баштай ийи квадраттап эрттир-даа, анаа-даа идип көжүп болур» — деп олур.

Оон даайым шыдырааны саазын хөлүнгө өрүп алгаш, мени: «Шыдыраанын ийи талазында удурланыштыр чыскаалып алган бодаларны көрөм, канчаар бодап ор сен?» — диди. Мен хары тыппаан мен. Ол: «Улуг, делгем ховуда шериглер тул-чур дээш, чыскаалып алган беле турар хевирлиг эвес-тир бе?» — «Шыдырааны шериг баштыңчылары ойнап чораан-даа дээр, а чамдык кижилер «хан чок» дайын оюнун ойнап тур бис дигилээр». Ол база чөп. Кым шын көшкенил, кым күштүгүл, ол кижин тилээр апаар. «Кым артык күштүгүл ол кижиге бодап, угаан херек чок» — деп, бир шыдыраачы чугаалаптарга, чамдык шыдыраачылар: «Эжелекчи американнарнын чугаазын ажыглавын көрүңер» — дээш баарлар болгай. Шыдыраа — төөгүнүн оюну, ону тывалар та каш чылдан бээр ойнап кел-ген. Оларнын шыдыраазынын бодалары аът, теве болгаш ыт дээш баар. Ол оюн амыдырал-биле холбаалыг.

Шыдырааны ойнаарда, оон сорул-газын эки билири чугула. Бо оюнну ийи кижин ойнай бергенде, бирээзиниң кошак черинче өскези бодалары-биле халдааш, ноянны көжер квадраты чок кылдыр хал-дап олуртур. Ол кижин тилээр болур. Баш-тай көжерде, төптө оолдарны ажыглаар, оон аът, теве дээш бодаларны көжер. Көш бүрүзү удурланыкчызын шалтыктыг турар ужурлуг» — диди.

Бис иелээ ойнап эгеледигис. Ол мээң баштайгы көштеримни хынап база айтып берип олурган. Даайым мени каш-даа катап утту. Мен ону удар дээш, кызып салып орган мен.

Оон ол менче көргөш: «Шыдыраа ойнаар кижин спортчу аажы-чаңгы. Шы-дыраачы кижин хорадап, хомудап турбас херек» — деп чагып олурду. Мен оон-биле эртенден кезээге чедир ойнап турган мен. Оон менээ оюнун сорулгазы билдинген турган. Мен ийи, чаңгыс солун көштерни тып, ойнап турар апарымга, даайым аажок өөрзөн. Мен база сорук кирип турган мен.

Өггө ачам мээң ойнаарымны көрүп ортулаар. Кайы хире мээң өөренип алга-нымны хынап олурган боор. Дунмазындан авам: «Ойнаары кандыг оол-дур бо?» — деп айтырды. Ол: «Ойнаары шору кижидир, шаа ол ыйнаан оон» — дээр болду.

Кижим ойнап олурар аравыста бо-далар солчур апаарга, оон үнезин менээ айтып берип турган. Шупту бода-ларны оолдар-биле деңнеп чугаалаар болду. «Байдалды көргөш, үш оолга бир тевени азы аътты бериптер сен. Бодаларнын үнезин билири шыдыраага кол черни ээлеп турар. Садыгынын бараан садып турары дег, ол халас эвес, багай орнажыр болзунза, күжүн баксырап, уттурар сен» — дээш.

Мен Сегбе Дивижикович-биле ийи, үш хонукта ойнап келген болгаш, шыдыраа ойнаарынын ам-на уун, бодаларнын на-рын көштерин билип ап эгелзэн мен. Бо оюн менээ солун апарган. Дүне безин удуп чыда улаар: «Ша!», «Сот!» — деп, чугаалап турар болган мен.

Бир эртен даайым авамга: «Аал-да ажил-иш ат болган боор, ам чоруп көрейн» — деп, олур. Оон тургаш, адын чедип эккелгеш, чүгеннеп, ээртээш, ба-лаашка барып баллап кагды. Катап өггө келгеш, авам-биле чугаалажып, шайлап оргаш, таалынын алгаш, чанар дээш, аадынче базыпты.

Ол аадынчын узун тынын баглааштан чечип турда, мен ачаа маңап чеде бээримге, менче көрнүп келди. Мен даайымнын холун туткаш, «Мени шыды-раага өөредип кааныңар дээш, четтирдим, даай. Ам эки-чаагай аалыңарга чеде бериңер, кажан-бир ужуражы бээр бис» — дидим. Ол мени экимден хөрзөнчө чыпшыр туткаш, бажым сыйбааш, мени чыттап кааш: «Алдын-оол, сен ам-даа шыдырааны эки өөренип ал, танышпас кижизин таныштырар, уран оюн болдур ийин. Мээң сенээ өөрөткен аргаларым ол дээрге, шыдыраа оюнунуң ужу, кыды-дыр, оглум» — дээш, адын мунуп алгаш, чоруптарга, мен, «Байырлыг» — деп холум чайып туруп кагдым.

(Уланчылыг).

Куда-дой дугайында

БАЙЫВЫС БЕ, БАРДАМЫВЫС БЕ?

Интернетте «Тыва — Центр Азии» деп бөлүктө хөй ужа-төш чуруун салгаш, кудага дээш мын-ча хөй малдың тынын үзүп болур бе дээн хевирлиг айтырыг салып каан боорга, бодумнун бодалымны бижип көрейн.

Шаанда мээң кырган-ачам чораан. Шолазы безин тускай — Торгу-чүвүр. Ше-вер-кежээ кырган-авамнын холдарынын кежи ол боор, дыка чараш торгу-биле додарлап каан тыва тоннары кырган-ачам даады-ла кедер чораан, шолазы оон укталган хевирлиг. Аалындан суур сады чорааш, бажыңа кире дүшкөш, хөөрежи ора, «Байым-даа кончуг, багым-даа кончуг ийин» дээш, каттырып каап орап кижин. Мал-маганы дыка хөй, ол шын, бай чо-раан. Мен бичиимде улус чеже-даа мал-маганныг чорза, кевин-херекчок черге хөй тыны үзүп, эът кырында-ла турганын сагынмас-тыр мен. Күс кээрге-ле, чиш согар, оон эът үндүрүп алыр.

Амгы үеде кыс айтырганда азы куда-дой дүжүргөндө, ужа-төш дээш кыдындан хөй үүрмек чарыгдалдар немей негээр ужур-сагылганы кыр кырынга удур-ла чогаадып ап, сагып эгелзэни-висти эскерип, боданзывыска эки боор. Орус, индий, грузин, казах дээш-ле өске чоннарнын куда езулалдарындан би-чиилеп өттүнүп ап турза-турза, чараш, бөдүүн тыва куданың езу-чаңчылы эскет чок апарып, тыва оол биле кыс өглөнип турары орта билдинместей берген. Келин кысты оорлаары, өглөнишкен аныктар кырыңче чечектер, көпеек, рис чажары, белек солчуру, потеряя ойнадыры, куда торттун кескеш, садары дээш-ле акша-көпеек үндүрүп алырынын аргазы чүзүн-баазын чүүлдер бар апарган. Сөөлгү чылдарда келин кыс дөрт эштиг болур, олар шупту дөмөй өңнүг платьелер кедер, уругнуң ада-иези платьелериниң пөзүн садып бээр. Бичии уруглар база чаңгыс аай өңнүг платьелерлиг турар ужурлуг деп чүүл бар апарган.

Кыс айтырып азы куда дүжүрүп турда, хөй ужа-төш салыр улустарны дараазын-да бөлүктөргө чарып болур. Бирээде, куда эрттирерде, хамыкты кайгадыр эрттирик-ээр улус база турар. өскээр чугаалаарга, байыргаар. Ол дээрге кижиниң күзели, эргези, шыдал-быразы, сеткилиниң улуу-дур. Ийиде, хөй кижин чалааш, 10-15 ужа-төш салгаш, кыс айтыргаш, «Куда эртти-рип шыдаас мен, кыс айтырган бо улуг байырлал кудаңар-даа боор ыйнаан» деп баар кижилер база бар. Үште, билдингир ат-алдарлыг кижилер «өске улустан дора эвес бис» дээш, база кызып-кылайып, чегдинип-даа тургаш, оглунуң азы уруунуң кудазын эрттириптер боор.

Чоокта, август айда, хоорайга дыка чараш куда болган деп чугаа дыңналды. Угу-дөзү ховалыглар аймаа дээн ышкыш болду. Кайы-даа таладан шыырак улус-тур. Канчаар-даа үнөлээрге, тыва куда. Республиканың ат-сурагылгы артистери аян туткан, игил-бызаанчы дээш-ле хөгжүм үннери чаңгыланыр. Келин кыстың авазыңа чаңгыс ужа салган, ону даай-лары дораан диле кескеш, орган улуска үлөп, хүндүлзэн.

Канчаар-даа эрттирер дээнде, куда оол биле уругнуң аас-кежиктиг, чараш чурттаарынын эге ужуу дээрзин утпас болза эки. Бурят азы якут кыс алган оолдун ада-иези 100 муң рубль акша салырга, кудалары төөгүлүг эдилеп, бодунуң культуразынын ыды деп санаар суй белек салып каан, ол-ла. Кудалары хөй акша салбас, улуг өртектиг хөй белек сунмас, белек-солушпас, ырлар, тан-чылар сонуургап, хөглээрзин эскергенин кудага барган кижилер чугаалаар чораан.

Ынчап кээрге, бистерниң, тываларнын, ылап-ла байывыс ол бе, бардамывыс ол бе азы тензэвис ол бе деп айтырыг ала-чайгаар тургустунуп кээр-дир.

Галина МАСПЫК-ООЛ.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

ИВАН ЯРЫГИН АТТЫГ СПОРТ КОМПЛЕКИЗИНДЕ

бичии оолдар, уругларны өөредир-биле тыва хүреш, сумо бөлүүнүгө хүлээп ап турар.

Бир айда өртээ 2500 рубль.

Болур хүннери: понедельник, среда, пятница.

Эртенги үеде 9.00 шактан 10.00 шакка чедер.

Дүштеки үеде 15.00 шактан 16.00 шакка чедер.

База чии-гелде кылдыр 8 катап бассейнге халас эштир. Тренер-башкы: Баткар Баасан Андреевич — Тыва Республиканың Начын мөгези, сумога спорт мастери, оолдар аразында Европа чемпиону, сумога бичии оолдар аразында Делегей чергелиг чемпиону, аныяктар аразында 3 дакпыр Наадым чемпиону. Харылзажыр телефону: 2-16-16.



Ол ышкаш бичии оолдар, уругларны бассейнге эштип өөредир бөлүкчө база хүлээп ап турар. Бир айда өртээ 2400 рубль (12 катап баар).

Кичээл шактары:

9.00-10.00 — 11 хардан өрү.

10.00-11.00 — 7-10 хар.

14.00-15.00 — 7-10 хар.

15.00-16.00 — 10-12 хар.

16.00-17.00 — 13 хардан өрү.

18.00-19.00 — школа четпээн назылыг 5-6 хар.

Неделяда 3 катап болур, хүннери: вторник, четверг, суббота, аңаа немей чиигелде — улуг-хүн санында халас эштир.

Тренер-башкы: Донгак Сайын-Белек Алдын-оолович.

Бодунга ап алыры-биле:

1. Эмчи справказы (дерматолог, я/гист, педиатр).

2. Сугга эштир хеп,

бөрт, карак шили, ба-

няга ажыглаар херек-

селдер.

Харылзажыр

телефону: 2-16-16.



• Байыр чедиришишкини

Ак-Довурактың күш-ажылдың хоочуну, «алдын холдуг», биче сеткилдиг, холу чемзиг, дуңмаларының чөлөнгиижи, бистиң эргим ававыс Чимис Салчаковна ОНДАРНЫҢ сентябрь 13-те 71 харлаанын таварыштыр байыр чедирип, быжыг кадыкшылды, амыр-тайбыңны, омак-сергек өөрүшкү-маңнайны күзедивис! Хүндүткел-биле, уругларындан.



Россия Федерациязының Истелге комитетинин Тыва Республикада истелге эргелелинин удуртукчузунун оралакчызы Сүт-Хөл кожууну Суг-Аксы суурунга хамаатыларны хүлээп алы дугайында

Россия Федерациязының Истелге комитетинин Тыва Республикада истелге эргелелинин удуртукчузунун оралакчызы Шаронов Евгений Викторович Сүт-Хөл кожууну Суг-Аксы суурунун Титова кудумчузунун 3 дугаар бажыңыга 2017 чылдың сентябрь 15-тиң хүнүндө 12.00 минутадан 13 шак 30 минутага чедир хамаатыла хүлээп алыр.



УАЗ автомашинага артык кезектерни садып база ЧАГЫДЫП ап болур!

Чагыдар болза (УАЗ, ВАЗ, ГАЗ) өртээ Новосибирск хоорайны болур. 10 хууга чедир чиигелделиг

Өнчү хевиринден хамаарылга чокка (бюджет — 44-ФЗ-ның 93 чүүлүнүн 1 кезээниң 4 пунктузун езугаар) организацияларны болгаш албан черлерин таарымчалыг керээ езугаар кады ажылдажылгаже чалап тур бис.



Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 115 (2 каът) тел. 8-913-358-08-88.

Вашу рекламу прочтет вся Тува на страницах газеты «ШЫН».

«ШЫН» — газета, которая распространяется по всей территории республики.

Т: 2-18-10.

Чагыдылга чоруп тур

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮГ СОЛУН

2017 чылдың октябрь-декабрь айларда «Шын» солунуң чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында бо хүннерде чоруп турар.

Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту, бижикчилеривисти, номчукчуларывысты кыйгырды-выс!

Индекс	3 айда
11530 — хуу кижилерге	474,66
31730 — организацияларга	504,66

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солуну үезинде чагыдып номчуңар!

солунуң сайтызы: shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 11805 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 3900 экз.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн — 2-01-35. Кол редакторнуң оралакчызының хүлээлгезин күүсөдип турар — 2-17-91. Секретарь В.М. Чактар — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69. Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.Б. Оюн, А.А. Лагбы) — 2-18-10. РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ: Ниитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван). Экономика, үлөтпүр болгаш кедээ ажыл-агый (редактору А.Н. Соян). Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргел, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94. Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору Э.Н. Кол). Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак). Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак. Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр. счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001 ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл

Харылзаа информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанчыны Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн Херекчилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1) Солунда парлаттыг материалдарын торларының бодалдары редакцияның туруктуу дүүшпөй барып болур. Айыттыг саннары бодалдары фактылары, дыңнадыгылары дээш азыраа боттары харылзаар.

Чагыдылга индекс хуу кижилерге — 11530, организацияларга — 31730. Солун неделяда үш катап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама. Номери парлаалгаже дужааганы график езугаар — 21.00. Херек кырында — 18.00. Солун келбейн барганда 3-14-94 телефонго дозду.